

**TOMAS TESTI ASOSIDA O'SMIRLARDA PSIXOLOGIK
MUHOFAZA IMKONIYATLARINI O'RGANISH USLUBI**

ZOYIROV JAHONBEK

ANNOTATSIYA: *Ushbu maqolada o'smirlarda xulqiy og'ishlar namoyon etilishini o'rganishning o'ziga xos xususiyatlari hamda o'smirlik davridagi xulq og'ishlariga taalluqli ayrim umumiy jihatlarni ijtimoiy psixologiya fani nuqtai nazaridan tadqiqotlar, jamiyat taraqqiyotida o'smirlarning o'zaro munosabati va ularning ziddiyatli vaziyatlardagi xulq- atvori muammosining zarurligini ko'rsata oluvchi va uning "metodologik ildizlarini" asoslab bera oluvchi ilmiy tadqiqotlar yoritib berilgan. Shuningdek maktab va litsey o'quvchilari o'rtasida nizoli vaziyatlarni o'rganish uchun aniq xulosa va tavsiyalar ishlab chiqolgan.*

Kalit so'zlar: *psixologik jarayonlar, o'smirlik, xulq og'ishlari, etika, etnografiya, tarix, sotsiologiya, qiyosiy-tipik tahlil.*

Insoniyat paydo bo'lganidan e'tiboran farzandlarining barkamol voyaga etishi jamiyatda muhim muammo sifatida qarab kelingan. Chunki, jamiyat mavjud ekan, insonga xos barcha sifatlar, mafkuraviy qarashlar uning xarakteriga, ongiga, tafakkuriga singdirib boriladi. Tarbiyaning maqsadi, mazmuni va unga qo'yiladigan talablar jamiyat o'zgarishi, davr o'tishi va zamon rivojlanishi bilan ham o'zgarib boraveradi.

Bugungi kunda O'zbekistonda barqarorlashib borayotgan ijtimoiy-siyosiy vaziyatni idrok qilishning natijasi har bir shaxsda paydo bo'layotgan psixologik holatlar, psixologik jarayonlar u yoki bu tarzda shaxsdan kuchli bilim va tajribalarni talab etmoqda.

Har qanday xalqning, davlatning, yoki millatning ma'naviy taraqqiyoti darajasi o'sha davlatda, yurtda mavjud ma'naviy boyliklar ko'lami butun bir xalq yoki har bir insonning ma'naviy-ma'rifiy barkamolligi bilan o'lchanadi. Insoniyat tafakkuri necha ming yillik tarixga ega bo'lsa, uning har bir bosqichida o'ziga xos bilim va

g'oyalar vujudga kelgan.

Ma'lumki, psixologiya fanida aynan o'smirlik davri va o'smirlik davridagi xulq og'ishlari muammosiga bag'ishlangan va uning barcha yo'nalishlarini batafsil bayon etishga qodir ilmiy adabiyotlar yetarli bo'lmasa-da, bugungi kunda fan olamida va jamiyat taraqqiyotida o'smirlarning o'zaro munosabati va ularning ziddiyatli vaziyatlardagi xulq- atvori muammosining zarurligini ko'rsata oluvchi va uning "metodologik ildizlarini" asoslab bera oluvchi ilmiy tadqiqotlarni alohida qayd etish mumkin.

Mazkur adabiyotlarni tahlil qilar ekanmiz, o'smirlik davridagi xulq og'ishlariga taalluqli ayrim umumiy jihatlarni ijtimoiy psixologiya fani nuqtai nazaridan tadqiq qilishimizga to'g'ri keladi. Chunonchi, barcha tadqiqotchilar ham psixologiyaning metodologik tamoyillariga amal qilgan holda o'smirlik davridagi xulq og'ishlari uchun muhim bo'lgan u yoki bu jihatni nazariy-ilmiy tarzda asoslab berganlar. Bular ichida o'smirlarning xulq-atvori uchun muhim nazariy-ilmiy ahamiyat kasb etuvchi ijtimoiy psixologik vazifalarni aniqlashga qaratilgan tadqiqotlarni Andreyeva G.M., Zabrodin YU.M., Karnegi D, Karimova V.M., Parigin B.D., Snigireva T.V., Filippov A.V., YAdov V.A., G'oziev E.G.; GrimakL.P., Lomov B.F., Leytes N.S.,Golubeva E.A.Petrovskiy V.A., Rubinshteyn S.L.; ijtimoiy ustanovka bilan bog'liq tadqiqotlarni Asmolov A.G.,Nadirashvili SH.A., Uznadze D.N., Shixirev P.N., Allpokt G.W., shaxsga munosabat tizimi asosida yondashuv istiqbollarga bag'ishlangan tadqiqotlarni Zdravomislov A.G., Kuzmin E.S., Lazurskiy A.F., Muksinov R.I., Stolin V.V , Bogoslavskiy V.V.; ta'lim muassasalarida psixologik xizmat modelini tadqiq qilishga bag'ishlangan tadqiqotlarni Breynshteyn M.S., Dubrovina I.V.,Kala U.V., Rudik V.V., Leymets X.O., Mattes G.O., Pratuivich YU.M., Sierd YU.L. alohida qayd etish mumkin. Bu esa o'smirlarning ziddiyatli vaziyatlardagi xulq- atvori jarayonining bugungi kundagi ayrim dolzarb jihatlari, muammolari va uning yechimlari haqida o'ylashga, fikr mulohaza yuritishga va o'z tadqiqotimiz vazifalarini belgilab olishga nazariy - ilmiy va metodologik manba sifatida yordam beradi, deb o'ylaymiz. Ayniqsa, olimlar tomonidan bugungi kunda ijtimoiy-psixologik hodisalarga inson taraqqiyoti

va qadriyatlari asosida yondoshuv muammosining (M.G.Andreeva, YU.M.Zabrodin, D. Karnegi, E.G'oziev, V.M.Karimova, I.S.Kon, C.I. Koralev, B.D.Parigin, E.V.SHoroxova) va shaxs va faoliyat uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiluvchi psixologik yondashuvni ta'minlash muammosining L.S.Vigotskiy, M.G. Davletshin, U.Djeyms, A.G.Kovalev, A.N.Leontev, A.V.Petrovskiy, S.L. Rubinshteyn, V.A.Tokareva, E.Fromm, Kodirov B.R.) o'rtaga tashlanishi o'smirlarning ziddiyatli vaziyatlardagi xulq-atvori metodologiyasi haqida jiddiyroq o'ylashni va mulohaza yuritishni taqozo etmoqda.

Bugungi psixologiya fani taraqqiyoti an'analari bilan bog'liq inson psixologiyasini, uning jamiyatdagi ijtimoiy faolligi va ijtimoiy tabiatidan ajratib bo'lmaydi. Shu nuqtai nazardan, inson omillarini va uning jamiyatdagi ijtimoiy jarayonlarini to'g'ri va samarali boshqarish jarayoni jamiyatga va jamiyat a'zolariga psixologik xizmat ko'rsatish muqarrarligini talab qiladi. Vaholanki, iqtisod, huquq, etika, etnografiya, tarix, sotsiologiya va shu kabi barcha fanlarning o'zaro mustahkam hamkorligi natijasida inson psixologiyasining amaliy muammolari hal etilishi lozim.

O'smirlik davri eng murakkab va shu bilan birga muhim taraqqiyot bosqichidir. Ilk o'smirlik 11-13 yoshni, katta o'smirlik - 14 - 15 yoshlarni o'z ichiga oladi. O'smirlik - organizm taraqqiyotidagi shiddat va notekislik bilan xarakterlanib, bu davrda tananing intensiv tarzda rivojlanishi va suyaklarning qotishi ro'y beradi. Yurak va qon tomirlar faoliyatida ham notekislik bo'lib, bu ham bola fe'lining o'zgaruvchan, dinamik va ba'zan noma'qulliklar va noqulayliklarni keltirib chiqaradi. Bular albatta asab tizimiga ham o'z ta'sirini ko'rsatib, bola tezga achchiqlanadiganyoki tormozlanish yuz berganda anchagacha depressiya xolatidan chiqolmaydigan tushkunlikda qolishi ham mumkin.

Natijalar tahlili. - Tadqiqotni o'tkazish uchun quyidagi metodlarni tanladik:

1. O'smirlar faoliyatini kuzatish suhbatlar olib borish.
2. o'smir xulq-atvorini o'rganish uslubi (T.Tomas testi asosida).
3. Suhbat metodi - bunda yuqorida ko'rsatilgan metodikalarni o'tkazib bo'lgandan keyin, natijalarni bilib, guruhdagi har bir o'quvchi bilan individual

suhbat o'tkaziladi va ular o'rtasidagi munosabatlarning salbiy yoki ijobiy ekanligini aniqlash mumkin.

Maktab va litsey o'quvchilari o'rtasida nizoli vaziyatlarni o'rganish uchun biz amerikalik olim psixolog N. K. Tomasning testidan foydalandik. Bu test 1973 yilda psixolog N.V. Grishina tomonidan adaptatsiya qilingan. Mazkur metodika shaxsning ziddiyatli vaziyatlardan chiqib ketish uchun o'z-o'zini muxofaza qilishga qaratilgan ma'lum yo'nalishni tanlashi va shu asosida o'z –xulq atvoridagi bahs munozaraga, o'zaro hamkorlikka, o'zaro kelishuvga, o'zini chetga olishga, o'zini moslashtirishga qaratilgan ichki etakchi harakat motivatsiyasini aniqlashga qaratilganligi bilan xarakterlanadi. Binobarin mazkur metodika yordamida u yoki bu o'smirdagi ma'lum psixologik himoya imkoniyatlari haqida tegishli mulohazalar yuritish mumkin.

N.Tomasning takidlashicha, nizoli vaziyatlarda har bir shaxs o'ziga xos (tipik) harakat usulini tanlaydi. Ushbu harakat usulini o'rganib olish orqali bu shaxslar bilan nizolarni hal etish usuliga ega bo'lishi mumkin.

Metodikani qo'llash tartibi: Sinovchiga 30 juftlikdan iborat savolnoma taqdim etiladi va har bir savolnomadagi juftlikdan faqat bittasini ya'ni o'z xoxishlariga mos keladiganini tanlash va belgilash tavsiya qilinadi. Undan so'ngra xar bir tanlangan juftlikdagi savol ("a" yoki "b") metodika kaliti asosida baholanadi.

Mazkur metodika yordamida shaxs ichki motivatsiyasi va shaxslararo munosabatdagi ziddiyatlarni bartaraf etish va ziddiyatli holatlarni boshqarish individual uchun xarakterli holatlarni belgilab olinadi. Yana shuni aytish joizki, ziddiyatlar tipologiyasiga asoslanib K.Tomas bu jarayon uchun, etakchi bo'lgan ikki hol xulq-atvor yo'nalishini belgilaydi. Ya'ni, birinchisi, kooperatsiya konfliktga jalb etilgan shaxsning o'zgalarga qiziqishga o'z diqqatini qaratganligi bo'lsa, ikkinchisi ziddiyatga kirishgan o'z shaxsiy qiziqishlarini himoya qilish uchun o'ta qat'iylikni namoyon etishini o'z ichiga oladi.

Binobarin mazkur ikki yo'nalish yoki mezon asosida K.Tomas ziddiyatlarni bartaraf etishga qaratilgan quyidagi individual uslublarni tavsiya etadi: Bu test 30 ta savoldan iborat bo'lib nizoli vaziyatlarga nisbatan shaxsning harakat reaksiyasini 5

yo'nalish bo'yicha aniqlaydi.

A) Bahs-munozara (raqobat) o'zgalarni engish hisobiga qiziqishlarini qondirishga erishish uchun intilish.

B) Hamkorlik-vaziyat ishtirokchilari muqobillikka keladilar, bu muqobillik ikkala tomon manfaatlarini qondirishga xizmat qiladi.

V) Kelishuv (kompromiss) – o'zaro bir-biriga yon berish yo'li orqali ziddiyatli vaziyat ishtirokchilarining bir murosaga kelishi.

G) O'zini chetga olish – o'z maqsadlari va o'zgalarni maqsadlarini birdek amalga oshirish uchun yo'naltirilgan harakatda faol ishtirok etmaslikka moyillik.

D) Moslashish – bahs munozaraga kirishmasdan o'z shaxsiy qiziqishi va manfaatlarini o'zgalarni faoliyati uchun qurbon qilishga tayyorlik.

Mazkur usulni qo'llash orqali respondentlarning ziddiyatli vaziyatga nisbatan faolligini namoyon etuvchi xulq-atvor motivatsiyasi ko'rinishlariga baho berishi haqida tegishli tasavvurga ega bo'lish mumkin.

Endi o'smirlikning bevosita ziddiyatli holatni bartaraf etishga qaratilgan individual xulq-atvor motivatsiyasi ko'rsatkichlari tahliliga o'tamiz. Chunki mazkur yo'nalishdagi tahlil asosida ziddiyatli holatlarda o'smir ichki motivatsiyasida namoyon bo'ladigan psixologik muxofaza imkoniyatlari haqida tegishli empirik ma'lumotlarga ega bo'lish mumkin. Ushbu test natijalarini tahlil qilishdan asosiy maqsad: o'smirlik davri uchun xarakterli bo'lgan xususiyatlarni aniqlash, ikkinchidan har bir o'smir uchun ziddiyatli holatni bartaraf etishga qaratilgan individualpsixologik ziddiyatli vaziyatlarda o'smirlar xulq atvorini bilish, uchinchidan, umuman o'smirlik davri uchun xarakterli bo'lgan 5 yo'nalishdagi ("A", "B", "V", "G", "D") barcha ziddiyatli vaziyatlarda o'smirlar xulq atvori ko'rsatkichlarini qiyosiy-tipik tahlil qilish va tegishli qonuniyatlarni o'rganishdan iboratdir.

Nizoli vaziyatda tanlangan harakat usullari jadvali

№ O'quvchilarning ismi-sharifi Raqobat Hamkorlik Kelishuvchanlik Nizodan qochish yoki o'zini olib chiqish Moslashuvchanlik.

Testning asosiy funksiyasi muallif fikricha shaxsning nizoli vaziyatdagi

harakat usulini aniqlash bilan chegaralanib qolmasdan, ko'proq nizoli vaziyatlarni boshqarish uchun ham xizmat qilishi lozim. Litseyda o'tkazgan tadqiqotlarimiz natijalariga ko'ra nizoli vaziyatlarda yaqqol raqobatchilik usulini tanlovchilar 20 foizni;

- hamkorlik tarafdorlari - 25 foizni;
- kelishuvchanlik tarafdorlari - 20 foizni;
- nizodan qochishga intiluvchilar - 55 foizni;
- moslashuvchilar - 40 foizni tashkil etdi.

Nizoli vaziyatlardagi harakat usulini tanlash testi natijalarini yanada chuqurroq tahlil etadigan bo'lsak, 45 o'quvchi orasida 20 foizni tashkil etuvchi raqobatchilik usulini tanlovchilar ushbu vaziyatlarda boshqalarga ziyon keltirib bo'lsa ham o'z qiziqish va manfaatlarini qondirishga harakat qildilar. Albatta bu o'quvchilar bilan tushuntirish ishlarini amalga oshirib, nizoli vaziyatdagi bunday harakat usuli o'zaro munosabatlarning buzilishiga tasir qilishini, chunki, bunday harakatda ikkinchi tomon (nizodagi muxolif) norozi bo'lib qolishini uning ehtiyojlari anglatish orqali amalga oshirilishi mumkin. Bunday vaqtda xuddi shu o'quvchilar o'qituvchilar bilan nizoga kirishish orqali o'rtoqlari orasida obro'ga ega bo'lishga intiladi. Bunday vaziyatdagi nizolarni hal qilishda o'qituvchining to'g'ri usullarni tanlab bilishi o'ta muhim bo'ladi.

Raqobat usulini tanlanishi nizoli vaziyatda faqatgina bir tomon yutishini, ikkinchi tomon esa doimo yutqazishni bazida esa, ikki tomon ham yutqazishni etiborda tutishi lozim bo'ladi. Nizodan chetda bo'lishga (qochishga) intiluvchilar guruhda to'rt dan bir qismni tashkil etdi, bu holat meyorini bildiradi. Bunda guruh o'quvchilarning har to'rt kishidan bittasi nizoli vaziyatdan chetga bo'lishga intilar ekan. Lekin bu o'quvchilar o'z oldilariga qat'iy maqsad qo'yolmaydilar yoki biror maqsad sari izchil harakat qilishning uddasidan chiqq olmaydi. Agar ular o'zlari biror qarorga kelishi lozim bo'lgan vaziyatga duch kelib qolishsa sarosima va bezovta holatga tushib, qarorga kelishni, masuliyatini bo'yniga olishni boshqalarga qo'yib berishga harakat qilishadi. Nizoli vaziyatdagi bunday harakat usulini nizo bartaraf etilmay qoladi va u o'quvchilarning boshqa vaziyatdagi harakatiga davom

etishi mumkin. Guruhdagi nizolarni to'g'ri hal etilishiga olib keluvchi hamkorlik usulini tanlovchilar 25 % ni tashkil etdi. Bu o'quvchilar bilan nizoli vaziyatlarni hal etish o'qituvchi uchun qiyinchilik tug'dirmaydi, chunki bu shaxslar har ikkala tomonning ehtiyojlarini qondiruvchi qarorga kelish tarafdorlaridir. Har bir tajribali o'qituvchi o'z o'quvchilarini nizoli vaziyatlarni hal etishning xuddi shu usuliga mo'ljal berishi, o'zaro tushunishning optimallashtiruviga yordam beradi. Har qanday nizoli vaziyatlarda o'qituvchi hamkorlik asosida vaziyatni hal etishga harakat qilishi, o'quvchilarni ham shunday yo'l tutishga o'rgatadi hamda o'qituvchiga nisbatan hurmatlari ortadi.

Turli yosh davrlarida sodir bo'ladigan bunday o'zgarishlar shaxs turmushi va uning hayoti uchun juda muhim bo'lgan xususiyat hisoblanadi. Ishimiz davomida yosh inqirozlari va ular keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni, sodir bo'ladigan biologik va psixologik o'zgarishlarni izchil tarzda yoritib berishga harakat qildik.

"...Barchamiz yaxshi bilamizki, kelajak avlod haqida qayg'urish, sog'lom, barkamol naslni tarbiyalab etishtirishga intilish bizning milliy xususiyatlarimizdir..." deb takidlagan edi O'smirlik davri boshqa yosh davrlariga nisbatan juda murakkab davr ekanligini inoabtga olgan holda tadqiqotimizda shaxs sifatida shakllanish tamoyillari, uning o'ziga xos jihatlarining ilmiy metodologik va amaliy jihatlarini tahlil qilib berildi.

O'ylaymizki, tadqiqot davomida olingan ma'lumotlari va shu asosda ishlab chiqilgan tavsiyalar asosida ota-onalar, maktab psixologlari, ta'lim muassasa o'qituvchilar va murabbiylar pedagogik psixologik ishlarni tashkil qilsa maqsadga muvofiq bo'lar edi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

1. Davletshin M. G. «Umumiy psixologiya» T-2000y.
2. Nemov R. S. «Psixologiya» T. 1.M. 1998y.
3. Karimova V. M. «Psixologiya» T.SHarq 2002y.
4. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. - T.: O'qituvchi. 1994.
5. Karimova V.M. Psixologiya. O'quv qo'llanma. - T.: A.Qodiriy nomli xalq

merosi nashriyoti. 2002.

6. Karimova V., Akramova F. Psixologiya / Ma'ruzalar matni. T., 2002.

7. Karimova V.M. Targ'ibotning psixologik uslublari. - T.: Ma'naviyat. 2000.

8. Karimova V.M. Ota-ona kasbi - baxt kaliti. T., 2002.

9. Oila psixologiyasi . prof. G'.SHoumarov tahriri ostida. - T.: SHarq NMK.

2001

10. Petrovskiy I. V. «Umumiy psixologiya» «O'qituvchi», 1992y.

11. G'oziev E. Psixologiya. O'quv qo'llanma. - T.: «O'qituvchi», 1992. - 222

b.